

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2023.86.1>

А. А. Загородня

доктор педагогічних наук, доцент,
головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки
Національної академії педагогічних наук України

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО КОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ В ОСНОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ М. ШЛЕМКЕВИЧА

Статтю присвячено теоретико-методологічним засадам осмислення соціально-антропологічного коду української філософії освіти в основі концепції людини М. Шлемкевича, де започатковано розв'язання означеної проблеми. Визначено, що цінним у цій площині є звернення до освітньо-виховного досвіду педагогіки періоду другої половини 1917–1991 рр. Окреслено важливий внесок М. Шлемкевича в розвиток соціально-антропологічних поглядів в контексті освіти і виховання. Розкрито сутність ключового терміну дослідження «антропологія». Доведено, що соціально-антропологічний підхід дозволяє проаналізувати еволюцію взаємодії людини, природи, суспільства в історичному, соціальному, біологічному контексті. Представлено основні концептуальні положення М. Шлемкевича про людину, в основі яких була закладена тенденція розвитку української галицької педагогіки ХХ ст. Визначено, що сутність означеної тенденції полягала в збереженні і розвитку етнокультурної самобутності українців в умовах колонізації земель України та обґрунтування потреб українців у національному відродженні. Виокремлено та проаналізовано чотири історичні типи світогляду особистості, як от: «шевченківська людина», яка схиляється перед розумом та його найвищим втіленням – наукою, а також таким моральним ідеалом як вільний дух; «гоголівська людина» – етнічні українці, що брали активну участь в політичному житті держави; «сковородянська людина», що знаходить сенс свого буття в особистому духовному самовдосконаленні; «старосвітські поміщики» – уособлює особистість націлену лише на задоволення своїх первинних запитів. Аргументовано наукову позицію, що методологічна основа формування українського світогляду за М. Шлемкевичем, дозволяє визначити пріоритетність ставлення до людини, її природи, розуміння співіснування зі світом, іншими людьми та Богом, а також визначальні фактори для успішного розвитку молоді. Виявлено, що в контексті світоглядних поглядів М. Шлемкевича, чинниками формування суспільно-політичного життя українського суспільства він визначав соціокультурні умови, як от: свободу вибору, віросповідання, самовдосконалення, збереження культурних традицій, тощо.

Ключові слова: концепція людини, соціальна антропологія, світогляд, філософія освіти.

Постановка проблеми. Період з 1917 по 1991 рр. знаменується значним піднесенням проблеми осмислення соціально-антропологічного коду української філософії освіти в працях філософів, педагогів та науковців, зокрема. Важливим аспектом в окресленій площині є розкриття соціально-антропологічних закономірностей протікання процесу взаємодії в системі «людина-людина» через передачу суспільно-значущого досвіду від одного покоління до іншого, а також визначення основних принципів протікання цього процесу та створення нових алгоритмів організації освітнього простору.

Важливий науковий внесок в розвиток окресленого питання зробив М. Шлемкевич (1984–1996 рр.), який ставив за важливе завдання

оволодіння людиною народною культурою і народно-педагогічним досвідом [11].

Так, актуальність зрушених дослідником соціально-антропологічних питань, які закладені в основу філософії освіти, змушують звернутися до його наукових надбань про місце людини в цій площині. Адже перебудова освіти і виховання означає насамперед відхід від матеріалістичних засад виховання та побудову його на ідеалістичній системі цінностей, і реальні зміни в суспільстві насамперед пов'язані зі зміною свідомості людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Джерела соціально-антропологічних поглядів науковців сягають декілька століть у минуле. Різноманітні аспекти соціально-антропологіч-

них ідей освіти і виховання в осмисленні науковців, педагогів та філософів, висвітлені у працях: В. Артюх (філософія екзистенціалізму) [2]; І. Аносов (антропологічний підхід процесу виховання як фактор гармонійного розвитку особистості) [1]; А. Возняк (філософські питання антропогенезу) [5]; С. Грабовський [6] (антропологічний код української культури і цивілізації) та ін. Вивченню світоглядних поглядів М. Шлемкевича присвячені праці П. Берко, М. Дзера [4], Й. Лось [10], О. Яців [13] та ін.).

Мета статті – теоретико-методологічне осмислення особливостей та механізмів формування соціально-антропологічного коду української філософії освіти в період з 1917 по 1991 рр.

Виклад основного матеріалу. В контексті окресленої проблематики доцільно спершу розкрити сутність ключового терміну дослідження. Так, термін «антропологія» (з лат. – «пізнання людини», «наука про людину») з'явився наприкінці XVIII ст. І. Кант позначає особливу автономну галузь знання, нову науку – науку про людину. І. Кант вперше підкреслив, що людина є найважливішим предметом науки, а кінцевою метою науки є пізнання самої людини, як розуміння загального світу [9; 7, с. 96].

Проведений науковий пошук засвідчує, що соціально-антропологічний підхід дозволяє проаналізувати еволюцію взаємодії людини, природи, суспільства в історичному, соціальному, біологічному контексті. Таким чином, соціально-антропологічний підхід об'єднує в собі: методи досліджень природничих (біологія людини, анатомія і фізіологія людини, медицини та ін.) та соціально-гуманітарних наук (археологія, історія, соціологія, етнографія, педагогіка, психологія, культурологія, філософія, етика і естетика, економіка, політологія та ін.). В цьому дискурсі, людина як соціально активна особистість формується та розвивається під впливом освіти й виховання. Оскільки, освіта є важливим підґрунтям, що засвідчує рівень розвитку економіко-політичних, духовно-культурних та морально-етичних аспектів будь-якого суспільства.

Важливими для нашого дослідження є наукові погляди М. Шлемкевича щодо осмислення концепції людини на засадах соціально-антропологічного коду української філософії освіти. Так, в основі його ідей була закладена тенденція розвитку української галицької педагогіки ХХ ст., сутність якої полягала в збереженні і розвиток етнокультурної самобутності українців в умовах колонізації земель України та обґрунтування потреб українців у національному відродженні. Означене на його думку, уможлиблюється через глибинне засвоєння людиною духовно-культурної спадщини її народу, що в подальшому має значний вплив на розвиток освіти і виховання [12].

Відомо, що світоглядні орієнтири М. Шлемкевича стали предметом досліджень багатьох сучасних дослідників, які інтерпретують їх з точки зору різних підходів, як от: екзистенціальний (В. Артюх); антропологічний (П. Берко, М. Дзера); особливостей української ментальності (С. Грабов, В. Храмова), та ін.

Слід також зазначити, що творча спадщина М. Шлемкевича досліджувалась також О. Кульчицьким, який провів глибинний аналіз його соціологічних поглядів крізь призму праці «Сутність філософії». Світоглядним позиціям М. Шлемкевича присвячені праці Й. Лося.

Відтак, цікавим для нашого дослідження є виокремлення за М. Шлемкевичем чотирьох історичних типів світогляду особистості (див. рис. 1).

В контексті окресленої проблеми дослідження слід акцентувати увагу на світоглядному типі особистості «шевченківська людина», яка детально описана в науковому доробку науковця, «Загублена українська людина» (1992 р.) [12]. В якості лозунга в такої людини виступають слова Т. Шевченка «Борітеся – поборете!». Її головною зброєю є незламна незалежна думка та сила духу. Як зазначає, М. Шлемкевич, така людина здатна випереджувати час, адже знаходиться в постійному русі, і прагне не тільки до самовдосконалення, але й намагається чинити вплив на розбудову нового суспільства.

Отже, виділена М. Шлемкевичем типологія світогляду особистості української людини в історико-культурному контексті, далеко виходить за межі тих систем, які були йому сучасними, адже вони актуальні і в умовах сьогодення.

Зауважимо, що в основу концепції людини за М. Шлемкевичем закладено ідеї розбудови Української держави на засадах гуманно-демократичного устрою, де чинне місце посідає національний характер життя людини, її орієнтири, цінності, відповідальність за долю нації, рішучість, дієвість, тощо.

В умовах гуманізації українського суспільства формування світогляду підростаючого покоління також базується на визначенні чіткої стратегічної політики. З точки зору педагогіки питання морального перетворення людини і глибокого внутрішнього процесу перетворення, що відбувається в людині, є цінним через усвідомлену ціннісну орієнтацію та вибір відповідних мотиваційних пріоритетів. Приоритезувати свою духовну орієнтацію, ставлячи на перше місце цінності, що складають основу моральних чеснот і законів доброзичливості. І співчуття, повернення до духовних коренів народу на гуманітарних засадах, виведення порядних людей у центр уваги, як сказав М. Шлемкевич [3]. Адже духовне вдосконалення людини відображається на її стосунках з оточуючими, розумінні, повазі

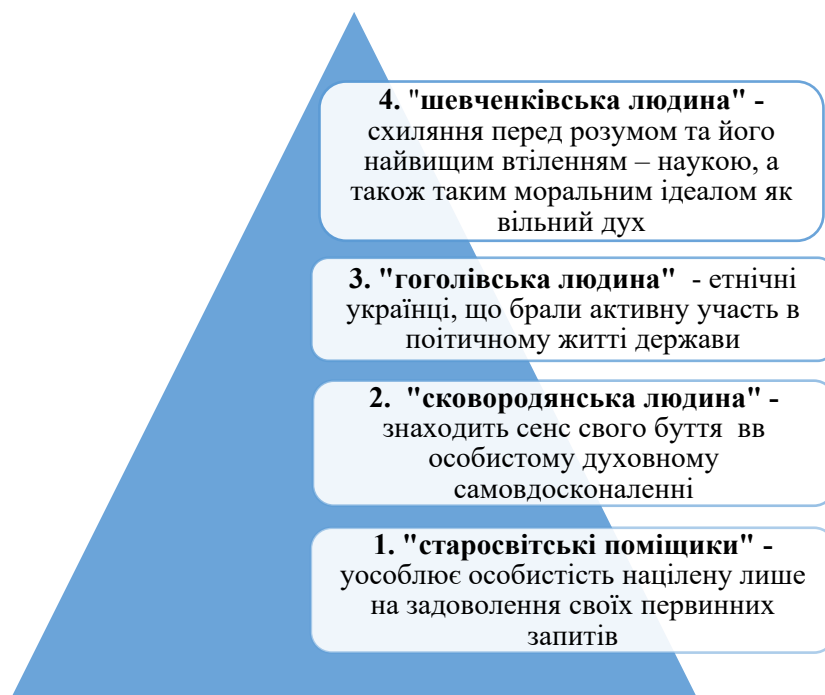

Рис. 1. Типологія світогляду особистості за М. Шлемкевичем [12]

та любові до інших, ставленні до родини, країни, суспільства.

Традиції народу стають джерелом духовності, виховних ідеалів людини, чинником успадкування її духовних надбань. Основи суспільного гуманізму закладає релігійне виховання, яке сприяє прийняттю молоддю ідеалу добра як найвищої цінності та формуванню християнського світогляду (а не визначення конфесійних рис). Віра є складовою світогляду і основою діяльності людини. Релігія розкриває потребу розпізнавати можливості, приховані всередині людини, для здійснення, здавалося б, неможливого. Віра надихає людину, піднімає її за межі обставин: «Для тих, хто щиро вірить, віра зовсім не є чимось доданим до їхньої природно створеної істоти. Вона висвітлює та висвітлює найбільш вражаючий героїзм поведінки великих святих і буденну щоденну поведінку якась мати родини чи якийсь бідний фермер... жива релігійна душа сповнена свідомості неможливості пізнання Бога».

Методологічна основа формування українського світогляду, у М. Шлемкевича [12], дозволяє визначити пріоритетність ставлення до людини, її природи, розуміння співіснування зі світом, іншими людьми та Богом, а також визначальні фактори для успішного розвитку молоді. Християнські цінності пов'язані з усвідомленням важливості ідеалів, які пропонує нам християнство. Чинниками успішної підготовки педагогів є увага до гуманізації людської свідомості, формування національної самосвідомості, етнопедагогічні аспекти

цього формування, праця, духовна підготовка, які забезпечують досвідну орієнтацію особистості в ціннісному плані. формування, моральні стосунки, юнацькі Людські стосунки, атмосфера життєдіяльності, процес забезпечення саморозвитку та рівноправність. Ступінь впливу цих факторів на морально-етичний вибір людини залежить від глибини її віри в певні ідеали.

За відсутності системного підходу до організації розвитку духовної сили молодих українців необхідна насамперед певна теоретико-методологічна база для формування цілісного світогляду людини та забезпечення того, щоб моральна орієнтація визначала спосіб організації діяльності соціальних груп. Щоб знайти орієнтири для формування свого світогляду, М. Шлемкевич наполягає: «Людина, яка дискутує, повинна мати свої переконання» [11]. Крім того, наголос на духовних цінностях супроводжується глибокою інтеграцією моральних почуттів людини в життя нації в духовних рамках, забезпечуючи орієнтацію особистого досвіду та потреб, а також прийняття відповідного життєвого вибору. переконайтеся.

Зауважимо, що виховні чинники розглядаються як чинники зовнішнього середовища, з яким взаємодіє людина [11], а фактори розвитку духовної сили української молоді – як «носії ціннісних орієнтирів особистості, інструменти її творчої діяльності».

Ще одним важливим чинником формування цілісного світогляду української молоді є праця, яка є способом змінювати світ і служити сусіднім державам. М. Шлемкевич також передбачає

пошуки шляхів досягнення відповідальності за долю нації, рішучості, дієвості, автентичності, працьовитості (переважно завдяки здатності мислити й організувати своє життя), помітної зміни суспільної свідомості, яка може простежується до якостей «нової» людини, і розглядається як твір, тісно пов'язаний з українською боротьбою: «група порядних людей, перетворених у суспільство вищим порядком, вищим порядком, що втілює моральні ідеали» [12].

На думку М. Шлемкевича, свобода вибору є важливим фактором становлення особистості та розвитку духовної сили української молоді, необхідної для задоволення духовних потреб і збереження особистої гідності. «Існує багато можливостей, перш ніж зробити вибір, перш ніж прийняти рішення, – наголошує він, – і їх зважують, досліджують у своєму розумі, підходять до них із підозрою». Якщо це миттєво впевнено, тоді немає потреби думати, вибирати, вирішувати. Свобода волі людини – це перевірена, піддана сумніву свобода вибору» [12]. Дослідник вважає, що процес виховання духовної сили української молоді потребує обережності й терпіння. Мислення і вільна особистість допомагає людям усвідомити, що від неї залежить багато речей, і тільки тверда віра може допомогти протистояти спокусі.

Організація позитивної психологічної атмосфери для формування особистісного світогляду та визначення шляхів організації суспільної діяльності є важливими чинниками розвитку духовних сил української молоді, які залежать від реалізації педагогічних стосунків, стосунків між учасниками соціальної громадської діяльності. Це означає, що на всіх етапах організації цього заходу вчителі повинні проявляти мудрість, тактовність, позитивні емоції, не можна звинувачувати інших у своїх недоліках чи негативній поведінці. Адже найперше завдання вчителя – створити таке середовище, забезпечене відповідними стосунками, яке буде морально підтримувати і допомагати ставати кращим.

Зауважимо, що в контексті світоглядних поглядів М. Шлемкевича [11; 12; 13], чинниками формування суспільно-політичне життя українського суспільства він визначав соціокультурні умови, як от: свободу вибору, віросповідання, самовдосконалення, збереження культурних традицій, тощо.

Не менш впливовими чинниками слугують соціальне оточення, родинне середовище, культурно-просвітницька діяльність діячів освіти, культури, особливості національного способу мислення, діяльність різноманітних соціальних спільнот. У такий спосіб людина є ядром отримання та поглинання властивостей спільноти в якій вона перебуває.

Висновки і пропозиції. Отже, наукові дослідження доводять, що модернізація освіти немож-

лива без визнання правил, які визначають результат акту навчання: розвиток кожної особистості передбачає повторення процесу її еволюції як виду та створення власної особистої історії, який на його соціалізацію впливає. Людина, онтогенез якої залежить від комплексу механізмів (космічних явищ, сонячної активності, закономірностей еволюції тощо), що впливають на розвиток усього живого. Оскільки суспільно-духовне буття залежить від конкретного виду людини (діяльності, інтелекту, духовності, комунікабельності тощо), то для оптимального розвитку особистості педагогіка повинна дати їй можливість залишатися фізично, соціально та духовно активною.

Соціальний антропологічний аспект широко розробляється в дискурсі М. Шмелькевича про філософію релігії. Вчений розробив методи висвітлення проблем духовного світу людини, тобто її особистісного самоствердження у світі. На основі духовних надбань українського народу розвивалася українська національна філософська думка дослідників, що ґрунтувалася на засадах гуманізму. У соціально-антропологічній перспективі М. Шмелькевича релігійний дискурс характеризується утвердженням духу у відношенні до Бога. У цьому універсальному русі життя духовна енергія підтримує думку, а думка дає енергію для постійного мислення людей, які шукають шлях до істини, прихованої у вірі в надприродну силу.

Тому подальші звернення до релігійно-філософських питань філософів української діаспори є перспективними в плані подальшої дослідницької проблематики.

Список використаної літератури:

1. Аносов І. П. Антропологічний підхід до процесу виховання як фактор гармонійного розвитку особистості. *Теоретичні основи сучасної педагогіки та освіти*. 2013. Вип. 29. С. 119–124.
2. Артюх В. Про деякі історіософські ідеї в філософській публіцистиці Миколи Шлемкевича: спроба екзистенціальної інтерпретації. *Філологічні трактати*. 2009. Том 1. № 3-4. С. 5–14.
3. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). О.О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. 536 с.
4. Берко П., Дзера М. Світоглядні позиції Миколи Шлемкевича крізь призму антропологічної установки. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького*. Серія : Економічні науки. 2016. Т. 18, № 2. С. 238–245.

5. Возняк А.Б. Педагогічна антропологія : навч. посіб. / А.Б. Возняк ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич : РВВ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2011. 190 с.
6. Грабовський С. Дослідник української душі. *Історичний календар*. Київ, 1998. С. 42–43.
7. Загородня А. А. Соціальна антропологія в контексті освіти та виховання особистості (друга половина XIX століття) як чинник сучасних освітніх змін. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. 11 (11). С. 95–106.
8. Загородня А. А. Соціально-антропологічні ідеї освіти і виховання в осмисленні М. Коцюбинського. *Наукові інновації та передові технології*. (Серія «Педагогіка»). К.: Вид. група «Наукові перспективи», 2022. Вип. № 8(10) С. 56–66. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-8\(10\)-56-66](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-8(10)-56-66)
9. Кант І. Критика чистого розуму / пер. І. Бурковський. Київ : Юніверс, 2000.
10. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу (львівська школа журналістики): навчальний посібник. Львів: ПАІС, 2008. С. 119–125.
11. Шлемкевич М. Дискусія і про дискусію. Листи до Приятелів. Нью-Йорк – Торонто: Ключі, ч. 3–4 (97–98), р. ІХ. 1961, березень – квітень. С. 53–56.
12. Шлемкевич М. Загублена українська людина. К.: МП «Фенікс», 1992. 168 с.
13. Яців О. Методологічні засади становлення світогляду у спадщині Миколи Шлемкевича та їх використання в сучасній системі виховання. *Збірник наукових праць*. Випуск 25 (2–2018) Частина 1. Розділ 1. Педагогіка. С. 211–216.

Zahorodnia A. Theoretical and methodological principles of meaning the socio-anthropological code of the Ukrainian philosophy of education based on the concept of a person by M. Shlemkevych

The article is devoted to the theoretical and methodological principles of meaning the socio-anthropological code of the Ukrainian philosophy of education based on M. Shlemkevych's concept of a person, where the solution to the specified problem was initiated. It is determined that it is valuable in this area to turn to the educational experience of pedagogy in the second half of 1917–1991. The important contribution of M. Shlemkevych to the development of socio-anthropological views in the context of education and upbringing is outlined. The essence of the key research term «anthropology» is revealed. It has been proven that the socio-anthropological approach allows to analyze the evolution of the interaction of man, nature, and society in the historical, social, and biological context. The main conceptual propositions of M. Shlemkevych about man, which were the basis of the development trend of Ukrainian Galician pedagogy of the 20th century, are presented. It was determined that the essence of this trend was the preservation and development of the ethno-cultural identity of Ukrainians in the conditions of the colonization of the lands of Ukraine and the justification of the needs of Ukrainians for national revival. Four historical types of the individual's worldview are distinguished and analyzed, such as: «Shevchenko's man», who bows before reason and its highest embodiment – science, as well as such a moral ideal as a free spirit; «Gogol's man» – ethnic Ukrainians who took an active part in the political life of the state; «Skovorodian man», who finds the meaning of his existence in personal spiritual self-improvement; «old-world landlords» – personifies a personality aimed only at the satisfaction of their primary requests. The scientific position is argued that the methodological basis of the formation of the Ukrainian worldview according to M. Shlemkevych allows to determine the priority of the attitude towards man, his nature, understanding of coexistence with the world, other people and God, as well as determining factors for the successful development of youth. It was revealed that in the context of M. Shlemkevych's worldview, he defined socio-cultural conditions as factors of formation of socio-political life of Ukrainian society, such as: freedom of choice, religion, self-improvement, preservation of cultural traditions, etc.

Key words: education philosophy, concept of a person, social anthropology, worldview.